

FORNTIDEN

Västerbotten är ett stort län som sträcker sig från kust till fjäll. 9 000 år har gått sedan den senaste inlandsisen försvann härifrån. Det är en lång tid och mycket har hänt sedan dess. Under alla dessa år har människan lämnat spår efter sig i landskapet, spår som idag berättar för oss om vår historia. På denna sida har vi samlat olika typer av studiematerial som kan användas i undervisningssyfte på olika sätt.

Materialet bygger till stor del på läromedlet SPÅR som tagits fram av Västerbottens museum för att fylla det behov som funnits av ett regionalt läromedel. De traditionella läroböckerna inrymmer många typer av kulturspår som inte alls återfinns här i Västerbotten. Men trots att det varken finns runstenar eller fornborgar i vårt län så betyder det inte att det inte funnits människor här eller att det inte finns några kulturspår. Spåren ser bara annorlunda ut. Vi vill på detta sätt kan visa att Västerbotten är ett rikt kulturlandskap och berätta om hur våra förfäder levde och om spåren de lämnat efter sig.

HUR KAN MAN VETA NÅGOT OM FORNTIDEN?

Den förhistoriska tiden är tiden före det finns skriftliga källor. I Sverige sträcker sig förhistorien fram till 1050. Då började medeltiden och vi fick skriva källor på ett helt annat sätt än tidigare. Förutom enstaka skrivna fragment från slutet av förhistorien är det enda som berättar om vår förhistoria de fynd och fornlämningar som blivit tills idag. Utifrån dem försöker arkeologerna rekonstruera hur det var under förhistorien. Men det är inte bara det som är synligt som ger information. Olika typer av analyser kan ge mycket ny fakta. Allt organiskt material som träkol, textilier, ben och trä går att åldersbestämma genom C-14 analys, det vill säga genom att mäta mängden C-14 i organiskt material som träkol, kan man ta reda på när organismen dog. Frön kan berätta om vad man har ätit och odlat. Matavfall som brända djurben kan till exempel visa vilka djur man åt och ibland vilken tid på året boplatsen har utnyttjats. Genom att studera människoben från en grav kan man få veta uppgifter som kön, ålder, eventuella sjukdomar, vilken typ av arbete personen har haft eller om han /hon har lidit av näringsbrist etc. Pollenprov ur en myr eller mosse kan visa hur växtligheten varit under olika perioder och hur den har förändrats. Eftersom det har funnits mycket avfall på förhistoriska boplatser är fosfathalten i marken idag hög på dessa platser. Därför kan man genom att mäta fosfathalten i jord-

prover få svar på om det i området där proverna tagits funnits en boplats. Kunskapen om förhistorien förändras hela tiden. Ständigt kommer nya fakta som ibland kullkastar tidigare teorier och berikar vår bild av förhistorien.

VAD ÄR SPECIFIKT MED NORRLANDS FÖRHISTORIA?

Övre Norrlands förhistoria skiljer sig på många sätt från södra och mellersta Sveriges förhistoria. I många läromedel nämns inte vår förhistoria. Det kan se ut som om vi inte har någon förhistoria, men som de flesta vet är detta inte sant. Vår förhistoria ser bara annorlunda ut. De flesta fornlämningarna i södra och mellersta Sverige är lämningar efter en jordbrukande befolkning. Hos oss är stora flertalet fornlämningar spår efter människor som i huvudsak levde av jakt och fiske.

PERIODINDELNING AV FÖRHISTORIEN

Den traditionella indelning av förhistorien i perioderna stenålder, bronsålder och järnålder är inte utformad efter den utveckling som vi har haft i vår del av landet. För enkelhetens skull använder vi trots detta den traditionella indelningen, men bara som olika tidsavsnitt.

Traditionell periodindelning:

Äldre stenålder 10000–4200 f. Kr.

Yngre stenålder 4200–1800 f. Kr.

Bronsålder 1800–500 f. Kr.

Järnålder 500 f. Kr.–1050 e. Kr.

HUR VAR KLIMATET UNDER STENÅLDERN?

Efter det att inlandsisen smält och inte längre tryckte ner marken höjde sig landet ur havet. I Västerbotten ligger högsta kustlinjen ca 240 meter över nuvarande havsytta (se kartorna på sidan 9 respektive sidan 20 i SPÅR). Under århundradena har klimatet förändrats. När isen smälte blev klimatet varmare, varmare än i dag, vilket innebar en annan växtlighet. Under yngre delen av stenåldern var medeltemperaturen som högst. Det var upp till tre grader varmare än idag. Då växte ädellövträd som hassel här. Först kring år 1000 före Kristus, när klimatet blivit svalare, började granen breda ut sig norrifrån

HUR LEVDE MAN UNDER ÄLDRE STENÅLDER I VÄSTERBOTTEN?

När inlandsisen försvann kom de första människorna hit. Det är möjligt att tänka sig en första invandring från väster och sydväst. Detta bör ha skett ca 7000 år före Kristus – då låg öarna där Stockholm nu ligger fortfarande under vatten. De äldsta dateringarna i dag är från en boplats i Vilhelmina och en boplats vid Garaselet som ligger vid Byskeälven. Båda är närmare 9 000 år gamla. Den inledande renjägartiden som vi känner från Sydsandinavien saknas här. Det är älgen som är det betydelsefulla bytesdjuret redan vid denna tid. Föremålsformerna från människans första tid i länet har sitt ursprung i södra Skandinavien men här hos oss användes inte flinta som redskapsmaterial. Här användes de lokala stenarter som mest liknade flintan. Därför gjordes många redskap och vapen i tät, finkornig kvartsit och kvarts. De boplatser som man känner till från äldre stenålder i Västerbottens län är små med anläggningar som härdar och kokgropar. Dessa platser verkar inte ha varit direkt strandbundna, som många yngre boplatser är.

HUR LEVDE MAN UNDER YNGRE STENÅLDER I VÄSTERBOTTEN?

Ca 4000 år f. Kr. finns en tydligt utvecklad norrländsk särart. Förutom kvartsen och kvartsiten används nu skiffer till spetsar och knivar. Den betar sig på ett helt annat sätt vid bearbetning och får därmed helt andra former. Skifferföremålets skaft är ofta prydda med djurhuvudformade utsmyckningar. Dessa djurbilder återkommer på de hållbilder som finns i våra trakter, ristningar och målningar. I dag finns fyra kända hållbildslokaler i länet, två platser med ristningar och två med målningar. Det vanligaste avbildade djuret är älgen vilket stämmer väl överens med att älgben är det dominerande benmaterialet på många av de boplatser som har undersökts.

Under perioden 4500–2500 år före Kristus användes en särskild typ av bostäder i inlandet (sidan 17 i SPÅR). Resterna efter dessa ser idag ut som nedgrävda golv med en kringliggande vall. I vallen brukar det finnas en eller flera öppningar. Vallen består av jord, kol, stora mängder skörbränd sten (se sidan 16 i SPÅR), ben, kasserade redskap med mera. Ofta ligger några vallar tillsammans. De har tolkats som relativt fasta bostäder som användes under vintern. Dessa boplatsvallar kallas skärvstensvallar.

En markant skillnad mellan vårt län och stora delar av landet i övrigt är att vi inte känner till gravar som är anlagda under stenåldern. På frågan

vad människorna gjorde med sina döda under denna tid, har vi ännu inte något svar.

Kring år 2000 f. Kr slutar människorna att bygga skärvtensvallar. Boplatserna verkar bli mindre men istället desto fler. Ungefär vid denna tid slog grupper av sydsandinavier sig ner längs kusten. Förmodligen kände dessa människor till både odling och boskapsskötsel. Kvar efter dem är ca 300 flintyxor som påträffats i Västerbottens kustområde.

STENÅLDERN – INTE BARA STEN (FORNTIDSMÄNNISKANS ARBETSMATERIAL)

TRÄ var det vanligaste och mest användbara materialet. Det har använts till redskap, verktyg, ved, hyddor, hus, båtar, skidor m m. Vapen var skaftade med trä, men trä murknar fort, så inga spår finns kvar. Jo, ibland hittas fynd i mossar och myrar. Kalvträskskidan är ett fynd (5200 år gammal), Åkullaspjutet ett annat (3000 år gammalt). Olika träslag användes till olika ändamål.

NÄVER var ett användbart material. Man tillverkade kärl att plocka bär i, att bära vatten i, att koka vatten i. Näver var bra som "omslag" i kokgropar, till elduppgörning.

HORN har tillsammans med sten varit det hårdaste material som människorna haft tillgång till innan metallerna började användas. Horn har tagits från älg och ren. Man har tillverkat prylar (för att göra hål i skinn med) och nålar för skinnsömnad. Olika typer av hackor och spetsar har säkert också gjorts i horn. Lim kunde kokas av horn och ben.

BEN innehåller mærg som var eftertraktad och näringsrik mat. De hårda yttre delarna har använts till nålar, spetsar, ljuster, krokar, skrapor, hackor m m. Ben och horn kokades kanske till lim.

SENER har spunnits till trådar för att sy med, till bågsträngar, fiskelinor och snaror. De har säkert också använts på samma sätt som vi använder snören. Senorna togs av älg och ren, rensades och torkades för att blötas upp när de behövdes.

SKINN bereddades och användes till hyddor, kläder, säckar, påsar, skor, remmar m m. Skinnberedningen var ett tidsödande och mödosamt arbete. Skinn var under förhistorien, medeltid och ända fram i nutid en viktig handelsvara i Norrland.

FNÖSKETICKA samlades och bereddes kanske till fnöske genom att det yttersta skiktet kokades i asklut, skars i skivor och torkades. Fnösket användes vid elduppgörning. Berett fnöske är mycket lättantändligt; gnistor eller ett litet glöd gör snabbt fnösket glödande. Fnösket i sin tur kan tillsammans med torrt gräs, näver och lufttillförsel bli en låga. En mer detaljerad beskrivning av fnösketillverkning och elduppgörning finns på separat sida.

STENÅLDER – MEN VAD ANVÄNDE DOM FÖR STEN?

KVARTS Kvarts är ett mineral med mycket stor utbredning. Kvarts finns i många bergarter särskilt i gnejs och granit. Den är nästan den enda beståndsdel i kvartsit. Redskap av kvarts tillverkas med slag eller tryckteknik. Genom att slå flisor av stenarna kan effektiva redskap och vapen formas (spetsar, skrapor, knivar m.m.). Stensmide var en svår konst som tog lång tid att lära sig. Men en skicklig stensmed kunde tillverka en stenspets på några timmar.

KVARSIT består till största delen av omvandlad kvarts. Redskapen tillverkas med slag och tryckteknik. Tillsammans med kvarts och skiffer är kvartsit det vanligaste materialet för stenredskap i Västerbotten.

SKIFFER är en omvandlad bergart som finns i riklig mängd i Västerbottens inland och fjäll. Skifferredskap slipas fram ur ett större stycke skiffer. Skiffern slipas mot en stenhäll med hjälp av vatten. Förutom spetsar kan även knivar tillverkas av skiffer.

FLINTA finns inte naturligt i Västerbotten. Troligtvis kom flintan till länet med de första bönderna (omkr. 2000 f.Kr.) och blev sen på grund av sin formbarhet vid sönderslagning en eftertraktad handelsvara. De flesta flintafynd är gjorda i kustlandet. Flinta importerades från Sydskandinavien eller Sovjet. Redskap av flinta (yxor, spetsar, knivar, skrapor) tillverkas genom slag och tryckteknik.

VAD HITTAR MAN FÖR LÄMNINGAR EFTER STENÅLDERSMÄNNISKORNA?

SKÄRVSTEN är stenar som spruckit vid stark upphettning och avkyllning. Varma stenar har använts till att hålla värmen i en hydda eller kåta, att värma vatten eller att laga mat i en kokgrop. Vid utgrävningar i Norrland är skärvsten det material arkeologerna hittar allra mest.

AVSLAG är material som blir över när stenredskap till verkas av kvarts, kvartsit eller flinta. Näst efter skärvsten är avslag det vanligaste fyndmaterialet vid utgrävningar.

KOL från härdar, kokgropar hör till fynden.

BRÄNDA BEN är rester efter människors måltider. Kanske städade man efter sig genom att kasta in benen och annat överblivet i elden?

SKRAPOR är förhistoriens vanligaste redskap. De hittas i hundratal på boplatserna. Skrapor har använts till att skrapa skinn med, att skära i trä, horn och ben m.m.

REDSKAP av olika typer: pilspetsar, dolkar, knivar och yxor av kvarts, kvartsit, flinta och skiffer.

NÄR OCH HUR KOM METALLERNA TILL VÄSTERBOTTEN?

BRONS är en blandning mellan koppar (80–90%) och tenn (10–20%). Bronset upphettas och den flytande metallen hålls i en form som kan vara gjord av täljsten eller bränd lera. Tekniken kallas för gjutning. Inne i formen stelnar metallen och redskapet eller föremålet är klart. Brons kom till Norden omkr. 1800 f.Kr. först som import av yxblad, dolkar och svärd och senare som ett inhemskt bronslantverk. Av brons tillverkades svärd, spjutspetsar, dolkar, smycken och klädesdräkt detaljer. Några bronsfynd är gjorda i länet, men bronset var aldrig någon vanlig metall i Västerbotten.

JÄRN utvanns ur myrmalm och sjömalm som hämtades från myrar respektive sjöar. Genom en mycket komplicerad process (som man med svårighet idag försökt rekonstruera) har malmen förvandlats till järn som sedan kunnat smidas till olika redskap och vapen. Eftersom järnmalmen finns naturligt på många ställen i Sverige fick den snabbt stor betydelse till skillnad från bronset som hela tiden måste importeras från utlandet.

Förhistorisk järnproduktion i norr finns i Jämtland och Västernorrland, men inte i Västerbotten.

HUR LEVDE MAN UNDER BRONSÅLDERN I VÄSTERBOTTEN?

Under bronsåldern ökar kontakterna med omvärlden och får stor betydelse i samhället. Det är längs kusten som den sydiskandinaviska bronsålderskulturen först kan anas. Den saknas däremot i inlandet. I norra Norrlands inland kommer det i stället från ca 2000 f. Kr. influenser från öster, från Ryssland och Sibirien. Det innebär nya föremålsformer som asbestkeramik, kvartsitspetsar med rak bas och östliga bronsföremål. Människorna verkar ha sökt sig längre in mot fjällen, kanske har man börjat utnyttja renen mer systematiskt. Det finns många boplatser i inlandet som helt eller delvis är från denna tid men det saknas gravar i inlandet. Vid kusten är det motsatt förhållande. Där finns många rösegravar (sidan 19 i SPÅR) men få boplatser är kända. Längs Norrlandskusten finns det dock på flera platser områden med kokgropar. I en del av dessa verkar man ha framställt sältran. En av orsakerna till att framställa stora mängder sältran kan ha varit att man behövde en produkt som var möjlig att byta mot brons. En gräns blir tydlig mellan norra Norrland och mellersta Norrland. Norr om denna finns asbestkeramik, kvartsitspetsar med rak bas och vissa typiska östliga bronsföremål. Vi kan se att de inte bara importerade färdiga föremål hit. Eftersom både en smältdegel och flera gjutformar har hittats måste man även sysslat med någon form av bronshantering. Söder om ovan nämnda gräns finns den typiska sydiskandinaviska bronsåldern. Men även under bronsåldern har sydiskandinaver kommit upp längs kusten. De många gravrösen har till exempel sydiskandinaviska förebilder. Skillnaden mellan Mellannorrland och övre Norrland kan därefter följas framåt i historien.

En stor skillnad mellan Sydiskandinavien och norra Norrland under yngre delen av stenåldern och bronsåldern är avsaknaden av odling hos oss. Förutom spår efter odling längs kusten, först ca 2000 f. Kr och sedan ca 500 f. Kr, återkommer odling först ca 500 e. Kr. och då för att stanna. Men då är odling och kreatursskötsel fortfarande endast en bisyssla vid sidan av jakt och fiske.

HUR LEVDE MAN UNDER JÄRNÅLDERN I VÄSTERBOTTEN?

Den tidsperiod som kallas för järnålder är kanske den mest diffusa perioden trots att det är den förhistoriska period som är närmast oss i tid. Upp till trakten av Örnsköldsvik kan man följa den skandinaviska järnålderskulturen med bofasta människor. Där finns gårdar med långhus och gravhögar. Längre norrut har arkeologerna inte funnit några spår av dessa fornlämningstyper.

Här verkar inte ha skett några häftiga förändringar vid övergången till järnålder. Människorna har fortsatt att i huvudsak leva av jakt och fiske. Fortfarande i början av järnåldern användes redskap av sten, men tillverkningstekniken var inte längre lika förfinad. Keramik som är gjord av lera uppblandad med asbest fanns fortfarande i början av perioden. Då bestod den av så mycket asbest att man kan påstå att det är asbest som är utblandad med lite lera.

Även under järnåldern har det anlagts gravar längs kusten. Det är låga rösen och stensättningar som dateras till järnåldern, både från början och från slutet av järnåldern. De ligger i bland på det som brukar kallas bronsåldersnivåer (kring 35 m ö h), ibland på betydligt lägre nivåer, på de nivåer som varit strandbundna under järnåldern (10 m ö h). Här finns också enkla tomtningar som säljägarna har använt under järnålder och senare tid. Det är rester efter enkla bostäder. De mer permanenta bostäderna har vi ännu inte hittat.

I inlandet finns många härdar som har daterats till järnåldern men inte några rester efter bostäder. Härdarna tolkas som lämningar efter en skogssamisk befolkning. Längst upp i fjällen finns en typ av hyddlämning som kallas stalotomter (sidan 48 i SPÅR). De har använts under järnåldern och medeltiden. Det är vallformiga lämningar efter hyddor. De ligger ofta några stycken tillsammans, i nivå med trädgränsen. I länet har ett flertal föremål påträffats som med hjälp av föremålsformerna kan dateras till järnåldern. Många av dessa har hittats längs Ångermanälven. Förmodligen har det gått en handelsled mellan järnåldersbygderna på norska sidan fjällen och Västernorrland. Även längs Skellefteälven har man hittat relativt många järnåldersfynd. Under järnåldern har det antagligen funnits handel med framförallt skinn och horn, mellan den fasta bebyggelsen i södra och mellersta Skandinavien och norrlands inland och fjälltrakter, vilket avspeglar sig i de många fångstgropar och fångstgropssystem som anläggs i slutet av järnåldern. Föremålsformer som vi vet kommer österifrån visar på kontakter även i denna riktning.

VAD FINNS DET FÖR FORNLÄMNINGAR I LÄNET?

BOPLATSER

En stor del av fornlämningarna i länet är boplatser (ca 2 000 st.). Ofta består en boplatz bara av lite skörbränd sten och några avslag och kanske en härd. I bland kan det förstås finnas större anläggningar som till exempel en skärvstensvall eller någon annan hyddlämning. Ofta kan det vara svårt att bestämma en boplatz ålder bara genom att titta på den. Eftersom det bildas så lite ny jord i barrskog ligger ofta material

från olika epoker sammanblandade. Beroende på landhöjningen hittar vi resterna efter de forntida kustboplatserna idag en bit in i landet. En del boplatser är bara en härd där någon vid något tillfälle stannat till, eller kanske en plats med avslag, en verkstadsplats där man tillverkat stenföremål. Andra boplatser har använts under lång period och vid flera tillfällen. Genom det stora antalet boplatser kan det uppfattas som om Västerbotten var relativt tätbefolkat under stenåldern, vilket är fel. Man får inte glömma hur lång tidsrymd det handlar om och hur många platser som kan ha använts av en och samma grupp. Man kan räkna med en befolkningstäthet på en per 50 km² till en per 160 km² under stenåldern.

FÅNGSTGROPAR

En annan fornlämningstyp som är mycket vanlig i våra trakter är fångstgropen. De verkar ha funnits från äldsta stenålder fram till 1864, då de förbjöds i lag. Man kan säga att fångstgropar är en norrländsk fornlämningstyp som är särskilt vanlig i inlandet. De flesta ingår i en lång räckta av fångstgropar, så kallade fångstgropssystem, men det finns också enstaka. Det längsta idag kända systemet består av 156 gropar. I dag ser resterna efter fångstgroparna ut som ovala, i enstaka fall runda försänkningar med en flack vall runt kanten. En del gropar är grunda, andra ordentligt djupa. Ursprungligen verkar de ha varit ungefär 2 m djupa. Kanske har insidan varit klädd med trä, dels för att försvåra för djuret att ta sig upp, dels för att förhindra att gropen rasade igen. Botten på gropen har idag ofta rektangulär form. Det har tolkats som att det ursprungligen funnits en rektangulär träkonstruktion i botten av groparna. Troligtvis har det också funnits stängsel mellan groparna i systemen. Ganska många gropar har daterats med hjälp av C-14 metoden. Det har då visat sig att gropar som ingår i ett och samma system kan ha helt olika ålder. Även en och samma grop kan ge olika dateringar beroende på var i gropen man tar proverna. Det visar att man har återanvänt och restaurerat gamla gropar. Jakt med fångstgrop var en fångstmetod som framför allt användes under senhösten och början av vintern.

GRAVAR

I Västerbotten är gravar kända från bronsåldern och framåt. Idag är totalt 880 stycken registrerade i länet. De flesta är rösen och stensättningar som en gång legat precis vid kusten. De äldsta är stora och riktiga byggnadsverk. Den döde begravdes utan att brännas först. Senare började man bränna de döda på bål. Då blev rösen lite mindre. I bland är flera personer begravda i samma röse. Det finns runda rösen och långrösen. Ibland ligger de enstaka, i bland flera tillsammans i gravfält. Under järnåldern blir gravarna ännu mindre och flackare. En

del ser ut som ihopslängda, små stenhögar. Det finns också gravtyper som vi i länet ännu bara har hittat enstaka exemplar, som skeppssättningen vid Mjösjön (sid 19 i SPÅR) och graven vid Prästsjödiket (sid 35 i lärarhandledningen).

HÄLLBILDER

Det finns två tydliga grupper av hållbilder i länet, hållmålningar och hållristningar. Det finns två hållmålningar, vid Sämsjön i Åsele och på Korpberget i Lycksele och två hållristningslokaler, vid Norrfors och vid Laxforsen (se Smultronställena i SPÅR). Det vanligaste motivet för bägge kategorierna är älgen.

Som framgår av namnet ligger de båda hållristningslokalerna vid forsande vatten, vid första forsens uppströms från havet räknat. Hållmålningarna hittar vi på inåtlutande, lodräta hållar. Tolkningarna av hållbilderna har genom åren varit många och varierande. Något säkert svar på frågan om deras betydelse kommer vi nog dock aldrig att få.